नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः
चतुर्वर्षात्मकः शास्त्रिस्तरीयः पाठचक्रमः
निर्माणवर्षः २०७७ तमो वैक्रमः

पाठ्यांशनाम	:	साहित्यशास्त्रं काव्यञ्च	पाठ्यांशसङ्केत	:	सा.....
स्तरः	:	शास्त्री	खण्डः	:	द्वितीयः
विषयः	:	साहित्यम्	पत्रम्	:	तृतीयम्
पूर्णाङ्काः	:	१००	उत्तीर्णताङ्काः	:	३५
साप्ताहिकपाठ्यभारः	:	६ घण्टाः	वार्षिकपाठ्यभारः	:	१६० घण्टाः

१. पाठ्यांशपरिचयः

स्नातकस्तरस्य चतुर्वर्षात्मके पाठचक्रमे शास्त्रिद्वितीयवर्षस्य साहित्यविषयस्य तृतीयपत्रे निर्धारितस्य पाठ्यवस्तुनोंऽशद्वयं वर्तते– १) साहित्यशास्त्रम् २) काव्यञ्च । प्रथमे किल काव्यशास्त्ररूपेंऽशे हानप्रयोजनेन काव्यदोषाणामादानप्रयोजनेन च गुणानां रीतीनां शब्दार्थालङ्काराणाञ्च शिक्षणस्य व्यवस्था विद्यते । द्वितीये काव्यशिक्षणरूपेंऽशे खण्डकाव्यस्यैकस्य शिक्षणस्य व्यवस्था विहितास्ति । आद्यस्य साहित्यशास्त्रशिक्षणरूपस्यांशस्य कृते विश्वनाथकविराजकृतस्य साहित्यशास्त्रपरम्परायामत्यन्तं ख्यातस्य साहित्यदर्पणनामक- ग्रन्थस्य सप्तमपरिच्छेदादारभ्य दशमपरिच्छेदपर्यन्तं प्रतिपादितो विषयः पाठ्यवस्तुत्वेन निर्धारितोऽस्ति । द्वितीयस्य काव्याध्ययनरूपस्यांशस्य कृते च राष्ट्रप्रेमसंवलितं प्रकृतिचित्रणपरं सुललितं नैपालकेन कविना किञ्जल्कोपावेन गोपालवैद्येन प्रणीतं हिमाद्रिमहिमनामकं खण्डकाव्यं निर्धारितमस्ति ।

पाठ्यांशोऽयं साकल्येन चतुर्षु प्रकरणेषु विभक्तोऽस्ति । यत्र प्रथमेंऽशे त्रीणि प्रकरणानि सन्ति । द्वितीयेंऽशे चैकं प्रकरणं निर्दिष्टमस्ति । तत्राद्ये–

कप्रकरणे दोषसामान्यलक्षणस्य तद्भेदानां पदपदांशवाक्यार्थरसदोषाणां शिक्षणं निर्धारितमस्ति । द्वितीये खप्रकरणे गुणानां रीतीनाञ्चाभ्यासस्य तृतीये गप्रकरणे शब्दालङ्काराणामर्थालङ्काराणां च वक्ष्यमाणरीत्याः विवेचनस्य व्यवस्था विद्यते । चतुर्थे घप्रकरणे हिमाद्रिमहिमनामकस्य खण्डकाव्यस्य प्रणेतुः किञ्जल्कस्य देशकालकृत्यादिसंवलितस्य परिचयस्य, तत्रत्यस्य काव्यवस्तुनो विषयगतवैशिष्टयस्य तत्रत्यायाः काव्यकलायाश्च विश्लेषणेन सहैव हिमाद्रिमहिमखण्डकाव्यस्य पद्यानां काव्यसौष्ठवविश्लेषणपुरस्सरं व्याख्यानं शिक्षणाय निर्धारितमस्ति ।

२.पाठ्यांशस्य सामान्यान्युद्देश्यानि

पाठ्यांशस्यास्याभ्यासेन छात्रैः सामान्यतयाधोनिर्दिष्टेषु विषयेषु दक्षता लप्स्यते –

१) काव्यगतानां दोषाणां ज्ञानेन दोषदृष्ट्या काव्यानां मूल्याङ्कने दोषपरिहारे च
२) गुणानां रीतीनाञ्चाभ्यासेन काव्यानां विश्लेषणे तेषां मूल्याङ्कने च
३) काव्यगतानामलङ्काराणां स्वरूपगतदक्षतया काव्यानां विश्लेषणे तन्मूल्याङ्कने च
४) साहित्यसर्गविधौ दोषाणां परिहारे गुणरीत्यलङ्काराणामाधाने च
५) किञ्जल्ककृतहिमाद्रिमहिमखण्डकाव्यस्याभ्यासेन काव्यसौन्दर्यस्य खण्डकाव्यसरण्याश्च विश्लेषणे ।

३..पाठ्यांशस्य विशिष्टान्युद्देश्यानि पाठ्यविषयसंयोजनञ्च

प्रकरणानि	विशिष्टान्युद्देश्यानि	पाठ्यविषयाः	अङ्काः	पाठघटाः
कप्रकरणम्	दोषसामान्यलक्षणस्य तद्भेदानां पदपदांशवाक्यगतानां पदमात्रगतानां वाक्यमात्रगतानामर्थगतानां रसगतानाञ्च दोषाणां तेषां गुणत्वस्य परिहारोपायस्य च निरूपणम् ।	पदपदांशवाक्यगताः पदमात्रगता वाक्यमात्रगता अर्थगता रसगताश्च दोषास्तेषां गुणत्वम्, रसविरोधपरिहारश्चैवं साहित्यदर्पणस्य सप्तमपरिच्छेदगतः सर्वोऽपि विषयः	३०	४८
खप्रकरणम्	काव्यगतानां गुणानां रीतीनां तद्भेदानाञ्च लक्षलक्षणसमन्वयस्य तेषामन्तःसम्बन्धस्य च विवेचनम्	काव्यगता गुणाः, वामनादीनां प्राचीनानां मतसमीक्षणम्, रीतयः वक्त्राद्यौचित्याद् रचनादीनामन्यथात्वम्, साहित्यदर्पणस्याष्टमनवम-परिच्छेदयोः प्रतिपादिताः सर्वे विषयाः	१५	२४
गप्रकरणम्	काव्येऽङ्काराणां स्थितेः, गुणालङ्कारभेदस्य, शब्दालङ्काराणामर्थालङ्काराणां तद्भेदानाञ्च सलक्ष्यसङ्गति लक्षणनिरूपणम् यथासम्भवं तेषां साम्यवैषम्यविवेचनञ्च	अलङ्कारसामान्यलक्षण्म्, गुणालङ्काराणामन्तरम् शब्दार्थोभयवर्गत्वेनालङ्काराणां वर्गीकरणे बीजम्, शब्दालङ्कारास्तद्भेदाः, सर्वेऽर्थालङ्कारास्तद्भेदाश्च साहित्यदर्पणस्य दशमपरिच्छेदगतः सर्वोऽपि विषयः ।	४०	६४

घप्रकरणकम्	किञ्जल्कनिष्ठस्य कवित्वस्य कृतित्वस्य व्यक्तित्वस्य च परिचयप्रदाने, हिमाद्रिमहिमकाव्यस्य साहित्यसौन्दर्यविश्लेषणे खण्डकाव्यसरण्या विवेचने च प्रावीण्यावगमः हिमाद्रिमहिमकाव्यस्य व्याख्याने दक्षतावगमश्च	हिमाद्रिमहिमकाव्यकर्तुः कवेः किञ्जल्कस्य परिचयः, हिमाद्रिमहिमकाव्यगतस्य सौन्दर्यस्य विवेचनम् खण्डकाव्यसरण्या निरूपणम् समङ्गलाचरणं हिमाद्रिखण्डकाव्यव्याख्यानम्	१५	२४

४.पाठ्यवस्तुविवरणम्

कप्रकरणे

अ) दोषसामान्यलक्षणम्, दोषभेदाः, अधोनिर्दिष्टाः पदपदांशवाक्यगताः पदमात्रगता वाक्यमात्रगताश्च दोषाः -

पदपदांशवाक्यगताः -

दुःश्रवत्वम्
अश्लीलत्वम्
अनुचितार्थत्वम्,
अप्रयुक्तत्वम्,
ग्राम्यत्वम्
अप्रतीतत्वम्
सन्दिग्धत्वम्
नेयार्थत्वम्
निहतार्थत्वम्
अवाचकत्वम्
क्लिष्टत्वम्,
विरुद्धमतिकृत्त्वम्
अविमृष्टविधेयांशत्वम्

पदमात्रगताः –

असमर्थत्वम्
निरर्थकत्वम्
च्युतसंस्कारत्वम्

वाक्यमात्रगताः –

वर्णप्रतिकूलत्वम्
लुप्तविसर्गत्वम्
आहतविसर्गत्वम्
अधिकपदत्वम्
न्यूनपदत्वम्
कथितपदत्वम्
हतवृत्तत्वम्
पतत्प्रकर्षत्वम्
सन्धिविश्लेषत्वम्
सन्ध्यश्लीलत्वम्
सन्धिकष्टत्वम्
अर्धान्तरैकपदत्वम्
समाप्तपुनरात्तत्वम्
अभवन्मतसम्बन्धत्वम्
अक्रमत्वम्
अमतपरार्थत्वम्
वाच्यानभिधानत्वम्
भग्नप्रक्रमत्वम्

प्रसिद्धित्यागत्वम् अस्थानस्थपदत्वम् अस्थानसमासत्वम्
सङ्कीर्णत्वम् गर्भितत्वम् ।

आ) अधोनिर्दिष्टा अर्थगता दोषाः –

अपुष्टत्वम् दुष्क्रमत्वम् ग्राम्यत्वम्
व्याहतत्वम् अश्लीलत्वम् कष्टार्थत्वम्
अनवीकृतत्वम् निर्हेतुत्वम् प्रकाशितविरुद्धत्वम्
सन्दिग्धत्वम् पुनरुक्तत्वम् ख्यातिविद्धता
विद्याविरुद्धता साकाङ्क्षत्वम् सहचरभिन्नता
अस्थानयुक्तता अविशेषविशेषत्वम् विशेषाविशेषत्वम्
अनियमे नियमत्वम् नियमेऽनियमत्वम् विध्ययुक्तता
अनुवादायुक्तत्वम् निर्मुक्तपुनरुक्तत्वम् ।

इ) अधोनिर्दिष्टा रसदोषाः–

रसादीनां स्वशब्दाभिधानता स्थायिनां स्वशब्दवाच्यता व्यभिचारिणां स्वशब्दाभिधानता
विरोधिरसविभावादिपरिग्रहः अनुभावविभावयोः कष्टाक्षेपः रसस्याकाण्डे प्रथनम्
रसस्याकाण्डे विच्छेदः रसस्य पुनःपुनर्दीप्तिः अङ्गिनोऽननुसन्धानम्
अनङ्गरसकीर्तनम् अङ्गस्यातिविस्तारः प्रकृतिविपर्ययः ।
अर्थानौचित्यम् इत्येतेषां दोषाणां सोदाहरणसङ्गति स्वरूपनिरूपणं यथासम्भवं परस्परभेद-निरूपणञ्च ।

ई) अलङ्कारदोषाणामनुचितार्थादिष्वन्तर्भावः, दोषाणां नित्यानित्यव्यवस्था, दुःश्रवत्वादीनां दोषाणां गुणत्वनिरूपणं रसदोषपरिहारोपायाश्च ।

खप्रकरणे

अ) गुणसामान्यलक्षणम्, गुणभेदनिरूपणम्, गुणव्यञ्जकवर्णवृत्तिरचनानां निरूपणम्, रसेषु गुणानां सातिशयतायाः स्थितिः, प्राचीनोक्तानां शब्दार्थगुणानामन्तर्भावो निरसनञ्च ।

आ) रीतिलक्षणम्, गुणरीत्योरन्तःसम्बन्धस्य साधर्म्यवैधर्म्ययोश्च विवेचनम्, सोदाहरणं रीतिभेदस्वरूपनिरूपणम्, वक्त्राद्यौचित्याद् रचनादीनामन्यथात्वम् ।

गप्रकरणे

अ) अलङ्कारसामान्यलक्षणम्, गुणालङ्कारयोरन्तरम्, अलङ्काराणां शब्दार्थधर्मत्वम्, शब्दगतत्वेनार्थगतत्वेन शब्दार्थोभयगतत्वेन चालङ्काराणां विभागे बीजम् ।

आ) अधोनिर्दिष्टानां शब्दालङ्काराणामुभयालङ्कारस्य च लक्ष्यलक्षणसङ्गतिः, तेषां यथासम्भवं मिथः साम्यवैषम्यनिरूपणञ्च–

पुनरुक्तवदाभासः, अनुप्रासस्तद्भेदाश्च, यमकम्, वक्रोक्तिः, भाषासमः, शब्दश्लेषस्तद्भेदाश्च, चित्रालङ्कारः, प्रहेलिकाया अलङ्कारत्वनिरसनम् ।

इ) अधोनिर्दिष्टानामर्थालङ्काराणां सलक्ष्यलक्षणसङ्गति (सत्सु भेदेषु सभेदानां) निरूपणम्, तेषां यथासम्भवं मिथः साम्यवैषम्यविश्लेषणञ्च–

उपमा,	अनन्वयः,	उपमेयोपमा,
स्मरणम्,	रूपकम्,	परिणामः,
सन्देहः,	भ्रान्तिमान्,	उल्लेखः,
अपह्नुतिः,	निश्चयः,	उत्प्रेक्षा,
अतिशयोक्तिः,	तुल्ययोगिता,	दीपकम्,
प्रतिवस्तूपमा,	दृष्टान्तः,	निदर्शना,
व्यतिरेकः,	सहोक्तिः,	विनोक्तिः,
समासोक्तिः,	परिकरः,	अर्थश्लेषः,
अप्रस्तुतप्रशंसा,	व्याजस्तुतिः,	पर्यायोक्तम्,
अर्थान्तरन्यासः,	काव्यलिङ्गम्	अनुमानम्,
हेतुः,	अनुकूलम्,	आक्षेपः,
विभावना,	विशेषोक्तिः,	विरोधः,
असङ्गतिः,	विषमम्,	समम्,
विचित्रम्,	अधिकम्,	अन्योन्यम्,
विशेषः,	व्याघातः,	कारणमाला,
मालादीपकम्,	एकावली	सारः
यथासङ्ख्यम्,	पर्यायः,	परिवृत्तिः,
परिसङ्ख्या,	उत्तरम्,	अर्थापत्तिः,
विकल्पः,	समुच्चयः,	समाधिः,
प्रत्यनीकम्,	प्रतीपम्,	मीलितम्,
सामान्यम्,	तद्गुणः,	अतद्गुणः,
सूक्ष्मम्,	व्याजोक्तिः,	स्वभावोक्तिः,
भाविकम्,	उदात्तम्,	रसवदादयः,
संसृष्टिः	सङ्करः ।	

घप्रकरणे

अ) किञ्जल्ककवेर्देशकालवंशपरम्परादिसंवलितो वैयक्तिकः कृतित्वकवित्वविद्वत्त्वसंवलितश्च साहित्यिकः परिचयः ।

आ) हिमाद्रिमहिमखण्डकाव्यस्य वर्ण्यवस्तुगतं काव्यसौन्दर्यगतञ्च विश्लेषणम् ।

इ) हिमाद्रिमहिमखण्डकाव्यस्य काव्यशास्त्रीयतत्त्वदृष्ट्या विवेचनम् ।

ई) हिमाद्रिमहिमखण्डकाव्यस्य मङ्गलपद्यानां काव्यगतवैशिष्ट्यनिरूपणपुरस्सरं व्याख्यानम् ।

उ) हिमाद्रिमहिमखण्डकाव्यगतानां पद्यानां काव्यशास्त्रीयवैशिष्ट्यविश्लेषणपुरस्सरं व्याख्यानम् ।

५.शिक्षणविधयः शिक्षणसामग्री च

काव्यशास्त्रशिक्षणाय आगमन-निगमन-तुलना-प्रयोग-शास्त्रार्थविधयो मुख्यतयोपयोगिनो भवन्ति । प्रश्नोत्तरविधिस्तु सर्वैर्विधिभिः संयोज्य सर्वविधेषु शिक्षणेषु प्रयोक्तव्यः, येन छात्राणां जागरूकतायां रुच्युत्पादने जिज्ञासाभिवृद्धौ सक्रियतायाञ्च योगो भवति । काव्याध्ययने च व्याख्या-प्रवचन-विश्लेषण-विमर्श-तुलना-प्रश्नोत्तरादयो विधयो यथावश्यकमुपयोज्याः ।

तालिकाश्चित्राणि श्वेतश्यामपट्टिकादयः स्थलादिनिरीक्षणादयः सङ्गणकयन्त्रादियोजनया वैद्युतोपकरणकिरण- जवनिकापट्टिकाप्रक्षेपणप्रसारण(स्लाइडप्रोजेक्टर) प्रभृतयः पारम्परीणा आधुनिकाश्च दृश्यश्रव्यसामग्र्यो यथावश्यकं यथोपलब्धि यथावसरञ्चोपयोज्याः ।

६. मूल्याङ्कनविधिः

द्विविधो हि मूल्याङ्कनविधिराभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्राभ्यान्तरं मूल्याङ्कनं छात्रस्य कक्षायामुपस्थितिमनुशासनं कक्षाकार्यं गृहकार्यमध्ययनप्रवृत्तिं परियोजनासम्पादनं विद्यापीठेन सञ्चालितेष्वतिरिक्तबौद्धिक-क्रीडनादिषु कार्यकलापेषु संलग्नतामान्तरिकीं परीक्षां प्रतिभानञ्चाधिकृत्य सम्बद्धविषयशिक्षकेण परीक्षानियन्त्रणकार्यालयनिर्धारिते समये मूल्याङ्कनपत्रं प्रपूर्येत । आभ्यन्तरमूल्याङ्कनार्थं प्रतिशतं विंशतिपूर्णाङ्का निर्धारिताः । सम्बद्धशिक्षकेण विहितं मूल्याङ्कनं विद्यापीठप्रशासनेनातीवगोपनीतया परीक्षानियन्त्रणकार्यालयं प्रति यथासमयं प्रेष्येत ।

बाह्यं मूल्याङ्कनं परीक्षानियन्त्रणकार्यालयस्य व्यवस्थानुसारेण शैक्षिकवर्षसमाप्तौ लिखितपरीक्षया विधीयते । स्वतन्त्रछात्राणां नियमितच्छात्राणां च कृते प्रश्नपत्राणां मूल्याङ्कनस्य चैकरूपतायै पूर्णाङ्कानां शताङ्कात्मकतैव निर्धारितास्ति

नियमितच्छात्राणामुभयविधेष्वङ्केष्वधिगतेषु परीक्षानियन्त्रणकार्यालयेनानुपातिकसरण्याङ्कसंयोजनं विधीयेत ।

वार्षिक्यां परीक्षायां बाह्यं मूल्याङ्कनं विधातुमधोनिर्दिष्टरीत्या प्रश्नप्रकाराणां प्रष्टव्यानां समाधेयानाञ्च तेषां सङ्ख्याया अङ्कानाञ्च व्यवस्थापनेन प्रश्नपत्रनिर्माणं विधीयेत येन मूल्याङ्कनसरण्यामप्येकरूपतामानेतुं शक्येत ।

वार्षिक-परीक्षा-प्रश्नपत्रनिर्माण-सारिणी

प्रकरणानि	प्रश्नप्रकाराः	प्रश्नसङ्ख्या		अङ्काः
		प्रष्टव्याः	समाधेयाः	
क-गप्रकरणाभ्याम्	विवेचनात्मकाः	३	२	१२ x२=२४
क- ख- ग- घप्रकरणेभ्यः	संक्षिप्तोत्तरापेक्षिणः	९	६	७ x ६=४२
क-ग-घप्रकरणेभ्यः	व्याख्यात्मकाः	४	३	८ x ३=२४
क-ख-गप्रकरणेभ्यः	वस्तुगताः	१०	१०	१x१०= १०
		२६	२१	१००

७. पाठ्यग्रन्थसूची

(क) **पाठ्यग्रन्थौ**

१. कविराजविश्वनाथप्रणीतः *साहित्यदर्पणः* (७-१० परिच्छेदाः)

२. कविकिञ्जल्ककृतं ***हिमाद्रिमहिम*खण्डकाव्यम्** (सम्पूर्णम्)

(ख) **सहायकग्रन्थाः**

१ .कविराजविश्वनाथरचितः *साहित्यदर्पणः* शेषराजशर्मप्रणीतया ***चन्द्रकला*टी**कया सहितः ।

२ कविराजविश्वनाथरचितः *साहित्यदर्पणः* हरिदासप्रणीतया ***कुसुमप्रतिमा*टी**कया सहितः ।

३.कविराजविश्वनाथरचितः *साहित्यदर्पणः* कृष्णमोहनशास्त्रिप्रणीतया ***लक्ष्मी*टी**कया सहितः ।

३ कविराजविश्वनाथरचितः *साहित्यदर्पणः* शालग्रामशर्मप्रणीतया ***विमला*टी**कयासहितः ।

४ कविराजविश्वनाथरचितः *साहित्यदर्पणः* योगेश्वरदत्तशर्मसम्पादिताभिरष्टभिष्टीकाभिः सहितः ।
५ किञ्जल्कः, वि.सं. २०६१, *हिमाद्रिमहिमा* पोखरा : अनिलवैद्यः भैषज्यसदनम् ।
५. राजवंश सहाय हीरा, सन् १९७०, *अलङ्कारानुशीलन* वाराणसी : चौखम्बासंस्कृत सीरीज आफिस ।
६ . राजवंश सहाय हीरा, सन् १९७०, *अलङ्कारमीमांसा* वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन ।

(ग) सन्दर्भग्रन्थाः

१. जगदीशचन्द्रमिश्रः १९८६ ई, *अलङ्कारशास्त्रस्येतिहासः*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
२ जयमन्तमिश्रः, १९६४ ई., *काव्यात्ममीमांसा* वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
३. बलदेव उपाध्याय आदि (सं), २००९ई, संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास (अष्टम काव्यशास्त्रखण्ड) लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान ।

०००